

УДК 81'42

Н. А. ДАЩЕНКО, М. П. КРУПА

СПРОБА ПРОЧИТАННЯ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОСТІ У ВІРШІ М. ВІНГРАНОВСЬКОГО «ЛАСТІВКО БІЛЯ ВІКНА»

У статті представлено спробу тлумачення мовних засобів, яке допомагає окреслити ідейно-змістове спрямування аналізованого тексту, мотивувати відбір автором форм вираження українськості, доступні та легкі для дитячого сприймання та національної ідентифікації. Використано кількісний аналіз, лексико-семантичний аналіз ключових слів, метод стилістичного експерименту (добір слів за аналогією / протиставленням), припущення авторської мотивації у відборі відповідних мовних засобів. Подібний аналіз може бути застосований із розвивальною, виховною, навчальною метою.

Ключові слова: лінгвістичний аналіз, авторські форми вираження українськості, контекстуальне значення.

Н. А. ДАЩЕНКО, М. П. КРУПА

ПОПЫТКА ПРОЧТЕНИЯ ЯЗЫКОВОГО ВЫРАЖЕНИЯ УКРАИНСКОГО В СТИХЕ М. ВИНГРАНОВСКОГО «ЛАСТОЧКА ВОЗЛЕ ОКНА»

В статье представлена попытка толкования языковых средств, которое помогает представить идейно-смысловое направление анализированного текста, мотивировать отбор автором форм выражения украинского, доступных и лёгких для детского восприятия и национальной идентификации. Использовано количественный, лексико-семантический анализ ключевых слов, стилистический эксперимент (подбор слов за аналогией / противопоставлением), предположение авторской мотивации в отборе соответствующих языковых средств. Сходный анализ может быть применен с развивающей, воспитательной, учебной целью.

Ключевые слова: лингвистический анализ, авторские формы выражения украинского, контекстуальное значение.

N. L. DASHCHENKO, M. P. KRUPA

AN ATTEMPT TO INTERPRET LINGUISTIC MEANS OF UKRAINIAN AUTHENTICITY IN M. VINGRANOVSKY'S POEM «LASTIVKOYU BILJA VIKNA» («SWALLOW BY THE WINDOW»)

An attempt to give an explanation of language means which helps to outline the elevated and contents direction of an analyzed text, motivate the author's selection of expression forms of the Ukrainian, which are simple and easy for children's perception and national identification are represented in the article. Quantitative analysis, lexical and semantic analysis of key-words and a method of stylistic experiment (selection of words according to analogy / contrasting), suppose of writer's motivation for suitable linguistic means selection are used. Such analysis can be applied with the developing, educational and upbringing aims.

Keywords: linguistic analysis, author's expressive forms of the Ukrainian, contextual meaning.

Поетія М. Вінграновського інтелектуальна та глибоко національна. Такі риси художнього мовомислення поета відзначають дослідники і критики його творчості від першої збірки «Атомні прелюди» до посмертних розлогих розвідок. У вступній статті до першої збірки «Так почалася творча біографія...» (1962) Б. Буряк відзначає: «Поетія М. Вінграновського властива інтелектуальність, ускладненість образів, абстрактність» [2, с. 4]. У передмові «Чарівник слова» до ювілейного вибраного «З обійнятих тобою днів» (1993) І. Дзюба констатує такі риси душевної структури Вінграновського: «глибока, органічна народність і національність... ота всеприсутність образу України, і всепоглинальність любові до неї, і почуття відповідальності за

свій народ» [3, с. 10]. Інтелектуальність та українськість повною мірою присутні також у творах для дітей, а може, у них – ще більше, бо в дитинстві – «особливе ставлення до життя, внутрішньо близьке йому, це компенсація втрат дорослої тверезості і практичної доцільності... І в них (творах для дітей – авт.) поет більше є собою. Бо сягає тієї свободи самовираження, яка є тільки в дитинстві і яку згодом людина неминуче втрачає» [3, с. 11].

Мета статті – виділити мовні засоби вираження українськості М. Вінграновського на основі вірша для дітей «Ластівко біля вікна». Цей твір, як і багато інших, поет поміщав і в збірках для дітей, і в книгах для «дорослих» [7, с. 38]. Залучаючи лінгвістичний аналіз усіх рівнів поетичного тексту, спробуємо показати, як «матеріалізувалися» «барви» слова [3, с. 10]; як виразив поет свої думки та емоції, які становлять художню ідею вірша «Ластівко біля вікна». На основі первинного сприймання ідею визначаємо поліфонічно: *Що тобі, ластонько, дати: меду, борщу чи пшона; Ластонько, мало налітатись вволю...; Горечко рідне моє, ластівко нашої хати* та ін. Кожен із цих смислових елементів тексту передає емоцію, яка хвилює і автора, і ліричного героя, і реципієнта: турбота про пташку – живу істоту, співчуття до неї.

Лінгвістичний аналіз поетичного тексту допоможе обґрунтувати художню ідею і показати, як вона «пульсує» на всіх рівнях: метра, ритму і рими, фонетичному, лексичному та граматичному.

- 1 Ластівко біля вікна́,
- 2 Ластівко на́шої ха́ти,
- 3 Що́ тобі, ластонько, да́ти:
- 4 Ме́ду, борщу́ чи пшо́на?
- 5 Ластонько, лі́та кіне́ць.
- 6 Ді́ток тво[й]і́х би до ха́ти,
- 7 [йа́] научу́ [йі]х писа́ти:
- 8 Не́бо, Дніпро́, горобе́ць...
- 9 Ластонько, де не літа́йсь –
- 10 Ма́ло налітатись вво́лю:
- 11 Ще наро́дись та уда́йсь
- 12 В не́бо, Вітчизну́ і во́лю.
- 13 Так вонó в сві́ті і [йе́],
- 14 Так вонó є, щоб літа́ти...
- 15 Го́речко рідне мо[йе́],
- 16 Ластівко на́шої ха́ти.

I. Лінгвосемантичний аналіз метра і ритму

1.1. Семантичний аналіз віршового розміру. Поезію написано тристопним дактилем з усіченою третьою стопою. Він у сукупності з лексико-фразеологічним наповненням поезії створює такі семантичні асоціації: розміреність, циклічність буття (пір року); призначення ластівки і кожного; любов, турбота і тривога про майбутнє.

1.2. Семантичний аналіз рими. Вірш у першій і другій строфі має кільцеве римування (*ваав*), у третій, четвертій – перехресне (*вава*). Окситонна (чоловіча) рима першого рядка акцентує увагу на місці знаходження денотата (ластівки): *біля вікна, поряд з людьми*. Парокситонна (жіноча) рима другого рядка підтримує, підтверджує локалізацію і накреслює перспективу запросин, мрій та дій гостинного і доброго малого господаря. Парокситонна жіноча рима третього рядка прогнозує гостинці, якими хлопчина збирається пригостити ластівку (*мед, борщ, пшона*).

Окситонна рима п'ятого рядка наголошує на тому, що час перебування ластівки біля вікна завершується: пора летіти у вирій. Тому жіноча рима шостого і сьомого рядка вибудовує перспективу, яку пропонує ластівці хлопчик – *діток до хати, научу їх писати*. З-поміж слів, які запропоновано для письма під окситонну риму підпадає *горобець*. (Див. нижче інтерпретацію лексики).

Окситонна рима дев'ятого рядка – наголошує на основній дії – *літайсь*, а опорні слова 11-го рядка *народись, удайсь* конкретизують, за яких умов ця дія має сенс. Тут прочитуємо глибоку думку про реалізацію здібностей, таланту у рідному середовищі, яка вимагає від

читача не лише вміння відтворити словесну форму і ритм вірша, а й збагнути його внутрішню форму, семантичне, навіть символічне, наповнення, витлумачити їх для малого читача.

Парокситонна рима 10-го рядка *мало налітатись волю* має перспективне призначення, що виражається римованим словом 12-го рядка *волю*, а на граматичному рівні – двокрапкою і подальшим переліченням. Зміст й окситонна рима 11-го – виводить слово *удайсь* (в що/ в кого?) як найважливіше і створює ефект очікування. Парокситонна рима 12-го рядка робить наголос на *волю*. Вона вибудовує широкі тематичні асоціації, пов'язані із семантикою лексеми: воля людини, воля України, свобода думки, свобода релігії та ін. З-поміж трьох слів-символів *небо*, *Вітчизна*, *воля* – важливих для того, щоб «мати повне щастя» – для автора-хлопчика найбільше значення має *воля*. Написаний у роки радянської несвободи, вірш алегорично говорить про обставину волі, необхідну для повноцінного життя (як пташини, так і людини), як про найвищу цінність буття.

Окситонна рима 13-го рядка зосереджує увагу на дієслові *бути* у теперішньому часі. Речення *Так воно в світі і є*, двічі повторене та двічі наголошене (див. 13–14 рядки) у позиції рими, актуалізовано семантику відповідного фразеологізму «так [воно] і є» – «справді, правильно» [10: II, с. 875]. Використовуючи засоби поетичної мови (риму, повтор, наголоси, фразеологізм та ін.) поет говорить: «Справді, у світі людині, як пташині, потрібна воля, свобода підносити свій дух, почуття, розум до високого і благородного». Символом цього у поезії є *небо*. Парокситонна рима і трикрапка в кінці 14-го рядка стимулюють ці тематично-сміслові асоціації.

Наступні рядки – поширене двочленне звертання: *Горенько рідне моє, ластівко нашої хати*. Перша його частина побудована за аналогією до фразеологічного звертання-вигуку *лишенько моє*: «уживається для вираження хвилювання, заклопотаності, страху, відчаю, досади, здивування і т. ін.» [10: I, с. 429]. *Горечко* – «зменшено-пестливе до *горе*». А *горе* – це «душевні переживання, печаль, смуток; протилежне радість. 2. Обставини, події що викликають страждання; біда, лихо, нещастя; протилежне щастя» [8: II, с. 128–129].

Таким чином у кінцівку вірша включається відповідна семантика: хвилювання за тих, хто поруч, хто прагне польоту, хто підноситься в небо. Так наближаємося до глибоко замаскованої художньої ідеї «літати – працювати – жити для рідних – призначення людини» – *так воно є, щоб літати*. Так жив і творив сам М. Вінграновський, потерпаючи за тих, кого і хто любить, навчає (хлопчина), літає (ластівка з дітками).

Цю ідею підсилює окситонна рима 15-го рядка, вона виносить на перше місце й акцентує слово *моє*. Як і *рідне, моє* – означення до *горечко*. Вжиті поряд, вони творять внутрішню тавтологію, бо рідний – це: «1. Який має кровну спорідненість, кровний зв'язок із ким-небудь. 2. Батьки. 3. *перен.* Близький кому-небудь за духом, звичками, поглядами. 4. В якому народився, виріс хто-небудь або який пов'язаний з чимось місцем народження» [8: VIII, с. 557–558]. Отже, всі кровно споріднені, близькі за поглядами, дружні особи можуть мати означення *мій*. Значення його такі: «1. Займенник присвійний до *я*. 2. Який перебуває в родинних або дружніх, близьких стосунках зі мною. 3. *У значенні ім. мій, моя; розм.* чоловік, дружина» [8: IV, с. 732]. Як бачимо друге значення займенника *мій* збігається з усіма значеннями слова *рідний*. Таке подвійне, підсилене означення іменника *горечко* організовує, формує семантику: «глибоке хвилювання, переживання за близьку, споріднену істоту, яка прагне літати (підноситися вище), бути вільною». Це стосується передусім тих, хто живе в країні *Дніпра* і *борцу* – в Україні, де *літати* в часи написання вірша (1965) ставало вже небезпечно: заходив період застою. «На зміну хрущовській відносній «відлизі» приходило те, що пізніше дістало назву брежневського «застою», хоч фактично це було не застоєм, а реакцією» [3, с. 8]. Отже, у слові *горечко* зафіксовано емоції і самого Вінграновського – активного шістдесятника, поета з глибоким національним чуттям; а відтак – і кожної людини, яка виступала для українського суспільства «ластівкою-благовістом».

Рима останнього рядка – парокситонна – своєрідно вибудовує, з одного боку, спадні інтонації, а з іншого – накреслює невловиму незавершеність, постійну вічну присутність *нашої хати*. Перехресна рима до семантики останнього рядка залучає зміст 14-го – *Так воно є, щоб літати*. Таким чином, у фіналі поезії викристалізовується ще одна важлива думка: зміст

/ призначення *нашої хати – щоб літати*. (Про таке призначення українців говорить В. Земляк у вступі до роману «Лебедина згряя»).

Характерно, що у 3–4 строфах змінено метр: кільцева рима поступається перехресній. Остання передбачає у четвертому рядку перспективу. Пор. подане вище тлумачення жіночої рими 12 рядка. На нашу думку, це єдиний показник переключення-переходу звертання від хлопчика до ліричного героя-автора, який переводить мову хлопчини в алегоричну, переносну, символічну площину.

II. Фонетичний рівень поетичного тексту включає семантичний аналіз голосних та приголосних звуків, звукову паронімію.

2.1. Семантичний аналіз повторів голосних звуків

Кількісний аналіз голосних звуків цього вірша дає такі результати: 120 голосних – по 30 у кожній строфі, що забезпечує особливо гармонійне звучання поезії; найчастотнішим є звук [o] – 41 раз, що становить 1/3 від кількості всіх вжитих голосних; наголошеним найчастіше виступає звук [a] – 18; за частотністю голосні розташовуються так: [o], [a], [i], [e], [и], [y].

Зі стилістичного погляду, сам факт повтору підвищує асоціативний потенціал будь-якої мовної одиниці, в тому числі і звука. Семантичний аналіз повторюваних голосних здійснюємо на підставі «консонантного оточення» і значення лексем, до складу яких вони входять:

- [o] вжито 41 раз у словах *ластенько, пиона, діток, Дніпро, горобець, вволю, долю, воно, горечко, моє* та ін. Його повтор на перше місце виносить семантичні асоціації, які встановлюємо на основі значення ключових (повнозначних) слів, де цей звук трапляється: відкритості, любовно-ніжного, турботливого ставлення ліричного героя до ластівки;

- [a] вжито 29 разів у словах *ластівка, біля вікна, нашої, хати, дати, писати, літайсь, мало налітатись, удайсь, літати* та ін. Він вибудовує такі семантичні асоціації: гармонія людини і пташини, турбота про майбутнє дітвори, вміння виконати у житті своє призначення, вміння пізнати ворога;

- [i] (23 рази) у поезії використовується у словах *ластівко, біля вікна, нашої, налітатись, Вітчизну, в світі, рідне* та ін. Цей звук вибудовує такі семантичні асоціації: піднесеності, актуальності; гармонії людини, пташини і Батьківщини; призначення у житті, трепетної ніжності, високої любові (за В. Кухаренко, звук [i] має характеристику «радісний» [5, с. 15]);

- [e] (12 разів) знаходимо у словах *мед, кінець, горобець, небо, є, горечко моє* та ін. Він витворює такі семантичні асоціації: приємно-солодкого, теплого літа; щастя, висоти буття, тривоги;

- [и] (12 разів) трапляється у таких словах: *хати (3), дати, писати, народись, Вітчизну*. Він підтримує такі тематичні асоціації: домашнього затишку, спокою, готовності допомогти (пташині, людині), рідності – визнання своєї Батьківщини;

- [y] – найменш частотний у цій поезії звук (8), що трапляється у словах *меду, борщу, научу, удайсь, вволю*. У контексті поезії він підтримує такі тематичні нюанси: хатнього затишку, спокою, ситності і смакоти, а також інтелектуальної праці, волі, рішучості, готовності досягати високих, благородних цілей.

Асонанси, які простежуються протягом усього вірша, не стільки увиразнюють окремі слова (це характерно для алітерації), скільки творять звукове тло, інколи мало помітне на перший погляд – досить чітко членування тексту.

2.2. Семантичний аналіз повторів приголосних звуків

Приголосні звуки «беруть активнішу, ніж голосні, участь у формуванні семантики слова» [4, с. 372]. Як і голосні, приголосні звуки у складі лексичних одиниць поетичного тексту служать не тільки для звукової образності – їх упорядкованість переноситься на слова, які групуються певним чином. До природних семантичних зв'язків, що організують синтаксу вірша, додається фонологічна «надорганізація», характерна для поетичної мови. Вона поєднує засобами метра, ритму, рими не зв'язані між собою у мовленні слова у нові смислові групи, створюючи таким чином нові надлексичні семантичні варіанти. Енциклопедія «Українська мова» наголошує, що у мові поезії алітерація належить не тільки до стилістичних, а й до семантичних явищ, оскільки «створює звуковий образ описуваного, підкреслює основні лексичні компоненти загального змісту висловлення, залишаючись при цьому важливим ритмомелодійним засобом» [9, с. 18].

Поезія «Ластівко біля вікна» має такий склад приголосних звуків:

- 1 лствк / бл / вкн
- 2 лствк / ншй / хт
- 3 шч / тб / лствк / дт
- 4 мд / бршч / ч / пшн – 40 звуків
- 5 лстнк / лт / кнц
- 6 дтк / твійх /б / д / хт
- 7 й / нч / йх / пст
- 8 нб / Днпр / грбц – 39 звуків
- 9 лстнк / д / н / лтйс
- 10 мл / нлттс / ввл
- 11 шч / прдс / т / дйс
- 12 в / нб / втчзн / вл – 41 звук
- 13 тк / в / свт й
- 14 тк / вн / й / шчб / лтт
- 15 грчк / рдн / мй
- 16 лствк / ншй / хт – 37 звуків

Кількісний аналіз приголосних звуків, з урахуванням складу голосних, підтверджує досить рівномірний їх розподіл за строфами (що зумовлено розміром, ритмом). Вірш є особливо милозвучним: у ньому співвідношення голосних і приголосних 120/ 157. Сонорні, які акустично наближаються до голосних внаслідок переважання тону над шумом, у цьому вірші сумарно становлять 60, що дозволяє змінити співвідношення у бік переважання голосних і сонорних. Загалом останні тут становлять 38% (або 1/3) усього складу приголосних. Це забезпечує віршові особливе вокалічне звучання.

У 1–4 рядках повторюваними є такі групи приголосних: *вк* (4), *ст* (3), *шч* (2), *ни*, *ин*. Звукосполучення *вк* тричі виступає у складі слова *ластівко* і один раз у *вікно*. Разом з іншими звуками (зокрема з алітерацією [о]) цей повтор вимальовує єдиний образ: ластівку біля вікна – атрибут українського пейзажу. Групам приголосних *шч*, *ни*, *ин* можна надати звуконаслідувального значення, бо вони творять звуковий образ щебету пташки та її стрімкого польоту.

Приголосні 5–8 рядків творять іншу семантичну канву: *лстнк*, *лт*, *кнц*, *дтк*, *твійх*, *хт*, *нч*, *пст*, *нб*, *дніпр*, *грбц*. З одного боку, ці сполучення приголосних зберігають тему першої строфи – «ластівки біля вікна», з іншого – виділяють найважливішу тему поезії: *діти* і *Дніпро*, представлену групами приголосних *дт*, *дн*. Тобто майбутнє України – найважливіша тривога і турбота ліричного героя. У цій строфі чисельно переважає пара звуків [т], [д], що поєднуються за ознакою глухості-дзвінкості і, припускаємо, створюють семантику стривоження, попередження про небезпеку тощо.

У 9–12 рядках спостерігаємо такі групи приголосних: *лстнк*, *лтйс*, *мл*, *нлттс*, *ввл*, *шч*, *прдс*, *дйс*, *нб*, *втчзн*, *вл*. Тут частотними є сонорні [л] – 6, [в] – 5, [н] – 4, [й] – 2, [р], [м] – по одному разу (відзначимо, що сонорні в цій строфі представлені у повному складі); шумні глухі [с] – 5, [т] – 5, [ч] – 2, [ш], [п], [к] – по одному разу; шумні дзвінки [д] – 3, [б]. Кількісний аналіз звуків за звучністю та за співвідношенням шуму і голосу показує, що основна опозиція проходить між сонорними та шумними глухими. Загалом такий звуковий склад поза семантикою лексики вірша є дещо дисонансним. Однак неможливо сприймати будь-який текст лише на рівні його звукового складу. Адже одиниці звукового рівня є відносно семантично самостійними, семантизуються у складі лексем і їх сполук. На рівні звукосполучень у цій строфі переважають *лст* (*лтс*), *вл*, *дс*. Вони виступають у словах *ластонько*, *літайсь*, *налітатись*, *волью*, *волю*, *народись*, *удайсь*. Саме кількісно-якісний аналіз фонетичного складу строфи дає змогу підтвердити акцентування лексем на рівні смислової організації. Звукова група *лствк*, *лстнк* творить семантичні перегуки із усіма строфами; інші групи активізують семантику «народитись вільним», «удатись вільнолюбним».

Четверта строфа має таку приголосну основу *тк*, *свт*, *тк*, *вн*, *шчб*, *лтт*, *грчк*, *рдн*, *мй*, *лствк*, *ншй*, *хт*. Тут домінує [т] – 7, далі за частотністю звуки розташувались так: [к] – 4, [н] – 3, [в] – 4, [й] – 3, [л], [с], [ч] – по 2 рази. Виступаючи у шести словах (*так* (2), *світі*, *літати*, *ластівко*, *хати*), [т] у цій строфі (як домінуючий звук усього вірша, він повторюється 24 рази)

у поєднанні з іншими звуками та семантикою лексем підсилює стверджувальну тональність, потребу польоту – у прямому (призначення ластівки) й у переносному значенні (покликання людини до високого, до вдосконалення).

III. Лексичний рівень

3.1. Інтерпретація лексики передбачає (за Л.Щербою) аналіз кожної лексеми поетичного тексту з таких позицій: тлумачення значення, встановлення етимології, аналізу синтаксичних зв'язків, словотвору. У цій статті пропонуємо застосувати для аналізу ключових слів (їх визначаємо за повторюваністю або «сильною» семантикою і позицією у тексті) метод стилістичного експерименту: добір слів за аналогією / протиставленням, встановлення (за словниками) значення кожного з них і припущення авторської мотивації у відборі відповідної лексеми. Для аналізу вибрано такі ключові слова: *ластівка, біля вікна; хата; мед, борщ, пишоно; небо, Дніпро, горобець*.

Для обґрунтування відбору лексеми *ластівка* спробуємо простежити, як автор антропологізує значення слова. Чому серед птахів (ластівка, горобець, голуб, шпак, соловей, жайворон), що живуть супроводжують працю людини, її відпочинок, загалом буття, М. Вінграновський вибрав ластівку.

Ластівка. За польовим визначником «Птахи України», родина ластівкових має такі види: берегова, сільська, міська, даурська. Останній (даурська) – в Україні рідкісний залітний птах.

У поезії М. Вінграновського, безперечно, йдеться про сільську ластівку. На це вказує змістово-фактуальна інформація поетичного тексту – *біля вікна нашої хати*. Польовий визначник серед етологічних характеристик сільської ластівки подає такі: «Відрізняється від інших ластівок... справжньою піснею у вигляді квапливого щебетання з окремими більш гучними і звучними вигуками і з тихою трелькою на кінці... Оселяється по невеликих населених пунктах. Часто цих ластівок можна бачити на стріхах, телеграфних проводах» [6, с. 128].

На сайті «Про Україну» у рубриці «Символіка» знаходимо таке тлумачення: «Ластівка – символ весни і відродження, добра і щастя... Благословенний той дім, на якому поселиться ластівчина сім'я... Повертаючись з вирію, ластівка приносить кохання людям і парування худобі...» [11]. За народними переказами, ластівка прилітає на велике християнське свято Благовіщення, тому її називають благовістом, провісником весни. Усі характеристики (зорові, слухові, «істивні», поведінкові, локальні) – позитивні, тому й дозволяють вибудувати відповідне значення. Чи можуть таке значення забезпечити орнітологічні характеристики інших дрібних птахів. За соловейком, жайворонком, лелекою, голубом в українській народній та літературній творчості уже закріплені традиційні, часто символічні, значення. Переконаймося у цьому.

Соловей – співуча людина: «*перен. розм.* Людина, яка має гарний, переважно високий голос і володіє мистецтвом співу // Про поета-лірика» [8: IX, с. 444]. «Соловейко – свята і вільна Божа пташка, співець добра і кохання, символ весни і волі, високого натхнення і неперевершеного таланту» [11].

Як бачимо із поданих тлумачень, хоч соловей, як і ластівка, символізує весну, проте за ним закріплене значення «неперевершеного співака» і садово-гайового-лісового птаха.

Жайворонок. З-поміж усіх видів цього птаха (степовий, білокрилий, чорний; малий, сірий, чубатий, лісовий, польовий, рогатий, або полярний [6, с. 127]) у поезії міг би бути польовий жайворонок, оскільки він «літній гніздовий птах всієї території України». Польовий визначник подає такі етологічні характеристики для родини жайворонкових: «Здебільшого мешканці відкритих ландшафтів – полів, степів, лук, лісових галявин. Політ швидкий, з частими змахами крил... Тріпочучи крильми, птах піднімається вертикально високо в небо з довгою дзвінкою піснею у вигляді безперервної квапливої трелі, під час якої високі і низькі звуки різноманітно комбінуються. Через кілька хвилин птах замовкає і, не складаючи крила, планеруючи, різко падає вниз. Іноді, опускаючись, продовжує співати» [6, с. 125–127].

Переносного значення для цього слова СУМ [8] не фіксує, але в поетичній народній та літературній творчості цей птах отримав такі значення: «Жайворонок – символ єдності землі й неба; він – співець хліборобського поля і небесної блакиті... Він – чиста «Божа птаха», яка приносить весну на поле, бо першим з польових птахів повертається з вирію... Вважається, що з прильотом жайворонка треба розпочинати оранку і сівбу» [11]. Такі значення рясно представлено у словесній творчості українців.

Горобець – загальновідомий осілий птах на всій території України: «тримається зграйками в містах і селах, а також в деревних насадженнях поблизу них. Любить купатися в пилюці або в калюжах. По землі пересувається стрибками... Звуки – своєрідне цвірінкання. Гніздиться часто під стріхами будівель» [6, с. 167]. У поведінці горобця можна відзначити його забіяцький, «розбійницький» характер. Пригадайте казку Лесі Українки «Біда навчить». Крім того, цей птах має таку символіку: «проклята Богом пташка. Горобці не благословенні до їжі; Бог сплутав їм ноги, і вони не ходять, а стрибають по землі; їм Господь заборонив вилітати в теплі краї, через що їх дуже багато гине взимку... Коли горобець б'ється в шибку, то це означає попередження про недобрі вісті, навіть про покійника в хаті... Окрім цього, він символізує спритність, моторність і злодійство, точніше, спритність і моторність горобець виявляє заради злодійства. Недобра слава горобця підсилюється ще й тим, що він, як уважають, є єдиним птахом, який в'є гніздо на Благовіщення – це в той час, коли говориться: «На Благовіщення навіть пташка гнізда не в'є!» [11]. Як бачимо із наведених описів, цей птах має «ненадійну репутацію».

Отже, серед етологічних характеристик і традиційної символіки дрібних птахів (ластівки, солов'я, жайворонка, горобця), що близько оточують людину, саме ознаки ластівки найбільше надаються для створення поетичного образу *птаха, що живе у гармонії з людиною*.

У вислові *ластівко нашої хати* останнє слово можна експериментально замінити. Ряд до цієї лексеми за аналогією слід вибудовувати з урахуванням тих місць, де ластівка оселяється, будує гніздо: у хліві (стайні), під піддашшям (хати, хліва); викопає нори у берегах річки, яру, балки, у старих глиняних та піщаних кар'єрах. Звичайно, у поезії йдеться про сільську ластівку: вона *біля хати, біля вікна*; тому аналогічними обставинами, очевидно, виступатимуть: під піддашшям хати, під піддашшям хліва, у хліві.

З-поміж місць найбільш безпечних для ластівки, безперечно, є хлів, де є захисток від вітру, дощу, хижаків та інших небезпек. Однак у поезії вона оселяється *біля хати*, ще й *біля вікна*. За СУМом, «Хата 1. Сільський одноповерховий житловий будинок; домівка, господа; 2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку; кімната; велика хата – світлиця; мала хата – хатина; 3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні; 4. Квартира» [8: XI, с. 30]. Те, що ластівка поселилася біля вікна, виступає позитивною характеристикою господарів хати. Поетичний текст актуалізує та акумулює всі значення слова і витворює «своє»: «будинок, у якому родина живе у любові, згоді, добрі, достатку». Тобто гармонія, любов, турбота накладає відбиток на все, що родину оточує, і таким чином створює ширше значення – «все щасливе, що живе на цьому обійсті; у цьому світі, де панує гармонія і любов».

У широкому горизонтальному та вертикальному поетичному контексті української культури *хата* набула значень, котрих СУМ не фіксує. Наприклад: «Хата – це сімейний храм. Тому в ній обов'язково мають бути образи (ікони). Зайти до хати і перебувати в ній можна тільки з непокритою головою. Гріх у хаті вигукувати, кричати, тим більше, лаятись. Коли домашні ставляться до хати як до храму, то в ній ніколи не запанує злий дух... Хата – символ рідної землі, Батьківщини, свого роду. А з ними приходять тепло і затишок, захист і допомога... Це – мале відтворення Космосу... Окрім усього, хата – то скарбниця народних духовних традицій, бо в ній – дух народу і душі кожного покоління людей» [11].

Загальновідоме у Шевченка *в своїй хаті своя правда* («І мертвим, і живим...»), де лексема *хата* однозначно набуває значення «незалежна держава, яка сама для свого народу створює закони, що відповідають її національним інтересам, має силу і волю на їх виконання». Зрозуміло, що інші назви будівель чи їх частин не забезпечують такої «високої» семантики.

Іменник *хата* вжито у словосполученні – поширеному звертанні – *ластівко нашої хати*. Виступаючи у такій синтаксичній конструкції, це словосполучення називає один денотат як єдине ціле, творячи таким чином психологічний портрет української хати. Його зміст поет розкриває у третій строфі: *народись та удайсь в небо, Вітчизну і волю*.

Вікно. СУМ подає такі значення цього слова: «1. Отвір для світла й повітря в стіні приміщення (хати, вагона тощо), куди вставлена рама з шибками. *Образно*. Відчинити вікно в космос, в майбутнє, в Європу, у світ. 2. Отвір певного призначення в споруді, агрегаті, машині» [8: I, с. 671]. Лексема *вікно*, як і *хата*, поширює звертання і становить собою неузгоджене означення. Другий рядок поезії із логічно наголошеним займенником *нашої* підкреслює

атрибутивність всього звертання (1–2 рядки). Порівняймо, семантику інших частин будівлі, де може оселитись ластівка, наприклад, двері, одвірок.

Двері. СУМ подає такі значення: отвір в стіні для входу й виходу. Образно: широкий простір для діяльності. Двері *в що, куди, шлях, вихід до чого-небудь, кудись*. Показувати на двері *кому* – наказувати вийти, залишити приміщення; проганяти [8: II, с. 217]. Отже, і сама лексема, і фразеологізми із нею вибудовують в основному значення входу/ виходу до/ з приміщення. У поезії П. Тичини «Одчиняйте двері...» створюється значення «шлях, вихід куди-небудь», «шлях, вихід до чого-небудь, кудись» [4, с. 401]. Тобто *двері* в прямому і переносному значенні пов'язано зі значенням входу / виходу (людини у приміщення, хату, хлів, гараж, льох і т. ін.). Двері – великий отвір для людей, худоби; вікно – значно менший – для світла й повітря, для споглядання зсередини назовні і ззовні до середини (останнього значення СУМ не подає).

Ця лексема на рівні символіки виявляє такі значення: «межі між сімейно-родинним та зовнішнім загальнолюдським світом. Через двері приходять добро, але може проникнути і зло. Тому двері виступають оберегом від злих сил, котрі перебувають у зовнішньому ворожому світі та намагаються проникнути в родинну оселю. Проти цього біля дверей під лавою кладуть сокиру, на дверях прикріплюють підкову, а на одвірку свічкою висмалюють три хрести.

Двері – незмінні учасники найважливіших моментів родинного життя: коли господиня пече хліб, дверима не можна «рипатись»; коли помирає хтось з хатніх, двері необхідно відчинити навстіж, аби душа покійного вільно відійшла до кращого світу; в дверях зустрічають бажаних гостей і до дверей їх проводжають» [11].

Це слово активно функціонує у фразеологізмах [див.: 10]: *відчинити (відкрити) двері* – дати вільний доступ кудись, знайти шлях до злагоди і взаєморозуміння; *зачинити двері* – позбавити змоги когось користуватися, займатися чим-небудь, відмовитись від зв'язків і контактів; *двері не зачиняються* – до когось кудись постійно приходять відвідувачі; *при зачинених дверях* – без допуску сторонніх; *вказати на двері* – виганяти, проганяти когось звідки-небудь, припинити стосунки і прогнати; *ломитися у відкриті (відчинені) двері* – твердити, доводити загальновідоме, те, чого ніхто не заперечує, сліпо вирішувати проблему, якої немає; а також в інших сталих висловах із постійним значенням: *тримати за дверима* – не допустити до себе і до своєї справи; *тримати під дверима* – приректи на невизначеність: не впустити і не прогнати; *шукати двері* – не знати ні входу, ні виходу в якійсь проблемі [11].

Отже, лексема *двері* має свою потужну семантику, однак вона не підходить для зображення співжиття людини і ластівки. Двері – це місце активного руху, метушні, отже, небезпечне, незатишне для лаштування гнізда. Вікно ж дає зовсім іншу обстановку: і поруч з помешканням людей, і водночас спокійне, переважно сонячне місце (адже вікна традиційно «клали» на всі сторони світу, крім «на північ»). З іншого боку, мешканці хати, не полохаючи, можуть тішитися через вікно щебетом і польотом птахів, заспокоюватися, відволікатися від турбот тощо.

Як зазначає Т. Салига, у поезії М. Вінграновського «майже нема слів, позбавлених художньої експресії. Розставляючи в тексті так звані «опорні» слова, поет ніколи не обмежує експресивної виразності інших лексем» [7, с. 16]. Тому складається враження, що ключовими в аналізованому тексті виступають усі слова, хоч уже в перших двох рядках автор окреслив мікросвіт вірша.

Для подальшого тлумачення на лексико-семантичному рівні обираємо ряд слів *мед, борц, шионо, небо, Дніпро, горобець*. У поезії, написаній у формі монологу хлопчини, його звертання до ластівки, вони набувають символічного значення. Запрошуючи до хати (бо *літа кінець*), хлопчина як гостинний господар пропонує ластівці поїсти. З-поміж безлічі продуктів (хліб, сіль, молоко, сметана, сир та ін.) він пропонує *мед, борц, шионо*. Чому саме ці продукти і страви? **Мед** – «густа солодка маса, яку бджоли виробляють з нектару квітів. Про що-небудь зовні приємне, хороше (слова, ставлення, краса)» [8: IV, с. 661]. Як відомо, мед належить до солодоців, які дуже люблять діти. Отже, дитина пропонує ластівці те, що любить сама, що вважає найбільшою смакотою, від якої неможливо відмовитись.

У контексті творчості М. Вінграновського знаходимо образ *меду* у поезії «Сама собою річка ця тече» (1958 р.): «Я річечку оцю в городі в нас під кленом, як тата й маму і як *мед люблю*». Складається враження, що той самий хлопчик ділиться з ластівкою тим, що йому не тільки найсмачніше, але й найдорощче. Це, безперечно, характеризує дитину як щирю і шедру.

Борщ – «рідка страва, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ» [8: I, с. 222] і в кулінарії відноситься до українських страв, як і галушки, вареники, куліш та ін. «Борщ – символ достатку і благополуччя родини, свідчення працьовитості і рівня господарювання, турботи про духовне і тілесне здоров'я кожного члена сім'ї. Він – традиційна національна страва, яка за своєю популярністю не має рівних, бо споконвіку застосовується як у буденних, так і у святкових та обрядових частуваннях... Тому-то борщ на столі – це й ознака злагоди в сім'ї» [11].

Пропозиція хлопчини *дати пшоно* – пов'язана з його життєвим досвідом. Можемо припустити: хлопчик бачив, що свійських птахів годують зерном, а курчат пшоном. Очевидно, він ще не знає, що ластівка живиться комахами, а не зерном. Безперечно, хлопчик – українець, бо пропонує продукти і страви національної кухні. У контексті поезії ці лексеми виступають знаками національної ідентифікації ліричного героя.

Фраза-пропозиція *научу писати* має продовження, виражене однорідними додатками: *небо, Дніпро, горобець*. Очевидно, що перші два слова представляють духовні цінності: *небо* – символ надії, високості, духовної піднесеності, простору, що належить всім, «місце проживання Бога». *Дніпро* – яскраво виражений географічний і національний конкретизатор. Ця річка, оспівана у народній та літературній творчості, віддавна стала символом України. Знання символічного значення лексеми *горобець*, що подано вище, примушує задуматися, чому це слово включено автором до переліку слів із «високою семантикою». Припускаємо: може, для хлопчини це просто ще одна пташка, яку він бачить кожен день, а може, це свідоме введення у перелік символу того, що становить для ластівки загрозу, небезпеку, ворога.

Такі тлумачення, інтерпретації лексичного складу вірша роблять її зрозумілішою, а відтак, повчальною, і не лише для дітей.

3.1. Словник поетичного тексту дозволяє дослідникові встановити на частиномовному рівні, як поет бачить зображуване явище, подію і т. ін.: предметно, атрибутивно, дієво. Словник аналізованого вірша виглядає так:

- іменники: ластівка (3), вікно, хата (3), мед, борщ, пшоно, ластонька (2), літо, кінець, дітки, небо (2), Дніпро, горобець, Вітчизна, воля, світ, горечко;
- займенники: я, наша (2), твої, моє, тобі, вони (їх);
- дієслова: дати, научу, писати, літайсь, налітатись, народитись, удатись, літати;
- атрибути: де, вволю, так (2), рідне, мало, ще.

Перевага іменних частин мови засвідчує, що художнє мислення митця опирається на предметні елементи.

3.3. Словник найчастіше вживаних слів: *ластівка, ластонька* (5), *хата* (3), *літати* (3), *небо* (2), *так воно є* (2). Він виявляє ключові слова поезії, а разом з ними найважливіші тематичні асоціації.

3.4. Тематичні поля в аналізованій поезії ми визначили такі:

1. «Гармонія людини і світу»: ластівка (ластонька), нашої хати, вікно, мед, борщ, пшоно, дітки, Вітчизна, воля; наша, моє, тобі; дати, научу писати.
2. «Воля»: вікно, небо, Дніпро, воля, літати, налітатись, народитись, удатись, вволю.
3. «Україна»: хата, борщ, Дніпро, Вітчизна, наша, моє; удатись, рідне.
4. «Турбота і любов»: ластівка (ластонька), вікно, хата, мед, борщ, пшоно, дітки, небо, Дніпро, горобець, Вітчизна, горечко; наша, твої, моє, тобі, дати, навчити; мало налітатись, удатись, рідне.

Тематичні поля, що встановлюються на основі словника поетичного тексту, засвідчують наявність провідних лейтмотивів, на основі спільної семантики, зафіксованої у різних частинах мови, дають можливість встановити домінанти. Ці тематичні поля у поезії «Ластівко біля вікна» на лексичному рівні підтверджують літературно-критичні постулати, названі літературознавцями. Пор.: «почуття відповідальності (М. Вінграновського) за долю свого народу», «великі духовні запити», «національно емоційна стихія»; «стремке ядро, осердя, навколо якого розгортається увесь зміст душевного життя... Це народ, нація, Україна»; «всеприсутність образу України, і всепоглинальність любові до неї», «співжиття людини і живої природи» [3, с. 6–11].

IV. Граматичний рівень передбачає аналіз стилістично маркованого словотвору, а також морфологічних та синтаксичних одиниць. В аналізованій поезії передусім привертають увагу утворення із суфіксами зменшеності (*ластенько, діток, горечко*) та форми кличного відмінка (*ластенько, ластівко, горечко*). У кожному із семи випадків – це звертання до ластівки – поширене, контекстне. Інтенсивно вживане, воно, з одного боку, служить для створення образу адресата, його антропологізації, а з другого – виражає емоційно-експресивні ставлення до нього (адресата) ліричного героя: по-батьківськи турботливого, ніжного і дбайливого.

Літайсь – словотворчий оказіоналізм: наказова форма дієслова *літати*, поєднана зі зворотною часткою *-сь*, яка в дієслові означає дію, спрямовану на суб'єкта (пор.: *миюся, голюся, чешуся* (у наказ. способі: *мійся, голись, чешишь*). Таким чином слово *літайсь* означає «сам себе підноси вгору». Отже, йдеться, очевидно, не про «мати здатність триматися і пересуватися в повітрі; пересуватися в повітрі за допомогою крил (про птахів, комах і т. ін.)» [8: IV, с. 527], а про піднесення духовне, інтелектуальне, самовдосконалення, яке здійснює кожна мисляча істота.

За структурно-семантичними ознаками *налітатись вволю* нагадує синтаксичні сполуки *набігатись, наїстися досхочу*. Кожна із них вказує на задоволення людських потреб у вищій мірі. Однак автор стверджує: *мало налітатись вволю*. Таким чином створено внутрішній алогізм фрази «мало налітатись (набігатись, наїстися, напиться) досхочу». Що / чого потрібно ластівці (і людині) «для повного щастя»? Відповідь дають 11–12 рядки.

Упадають в око однотипні синтаксичні конструкції, що повторюються у поетичному тексті: однотипні поширені звертання у 1, 2 та 16 рядках, а також речення з однорідними членами у 3, 4, 7, 8, 12 рядках. Це синтаксичні конструкції, що нагадують мовлення 6–7-річної дитини. Вони короткі, а завдяки таланту поета – надзвичайно місткі. Повторювані, вони легко запам'ятовуються, а також служать моделлю для утворення дітьми власних, аналогічних суджень чи продовження авторських.

Представлена у статті спроба тлумачення мовних засобів допомагає окреслити ідейно-змістове спрямування аналізованого вірша, зокрема мотивувати відбір автором форм вираження українськості, доступні та легкі для дитячого сприймання та національної ідентифікації. Аналіз демонструє майстерність М. Вінграновського у такому відборі, який забезпечує наочно-образне розуміння читача відповідної категорії, опирається на традиційні народні знання та уявлення українців (зорові, смакові, просторові), звертається до емоційної сфери, розвиненої у дитячому віці. Такий аналіз можуть застосовувати вчителі під час пояснення художньої майстерності письменників, учні, студенти при навчальному (проблемному) читанні, батьки для розвитку у своїх дітей образного мислення, найрізноманітніших умінь (уявлення, уваги, спостереження, виокремлення, зіставлення, аналогії, протиставлення тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ–ХХ ст. / Л. Белей. – Ужгород, 1995. – 119 с.
2. Буряк Б. Так почалася творча біографія... / Б. Буряк // Вінграновський М. Атомні прелюди. – К.: Радянський письменник, 1962. – С. 3–6.
3. Дзюба І. Чарівник слова / І. Дзюба // Вінграновський М. З обійнятих тобою днів. – К.: Веселка, 1993. – С. 5–12.
4. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: посібник / М. Крупа. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 416 с.
5. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту / В. А. Кухаренко. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
6. Марисова І. В., Талпош В. С. Птахи України. Польовий визначник / І. В. Марисова, В. С. Талпош. – К.: Вища школа, 1984. – 183 с.
7. Салига Т. Поет – це слово. Це його життя... / Т. Салига // Вінграновський М. Вибрані твори у трьох томах. – Тернопіль: Богдан, 2004. – С. 5–54.
8. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 750 с.
10. Фразеологічний словник української мови: У двох книгах. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 1–2.
11. Про Україну. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: about-ukraine.com.